

Міністерство освіти і науки України
Західноукраїнський національний університет
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин
імені Богдана Гаврилишина

Кафедра політології та філософії

ДИПЛОМНА РОБОТА

на тему:

ПОПУЛІЗМ У СУЧАСНОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ

Студентки IV курсу, групи ПОЛ – 41

спеціальності «Політологія» **Тригуб'як Лілії**

Керівник: кандидат історичних наук,

доцент Гурик М. І. _____

Національна шкала _____

Кількість балів _____

ECTS _____

_____ -

Члени комісії:

_____ (підпис) _____ (прізвище та ініціали)

_____ (підпис) _____ (прізвище та ініціали)

_____ (підпис) _____ (прізвище та ініціали)

Тернопіль 2024

Зміст

Вступ	3-5
Розділ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЯВИЩА ПОПУЛІЗМУ.	
1.1 Природа популізму, відмітні ознаки та класифікація	6-18
Висновки до Розділу 1.	19
Розділ II. ВИНИКНЕННЯ ФЕНОМЕНУ ПОПУЛІЗМУ У СВІТОВОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ: КОНЦЕПТУАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА.	
2.1 Специфіка популізму як суспільно-політичного руху в країнах глобального Півдня	20-23
2.2. Становлення «нового популізму» у розвинених країнах	24-29
Висновку до Розділу 2.	30-31
Розділ III. ПОПУЛІЗМ ЯК ФАКТОР ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ У XXI СТ.	
3.1 Масштаби і форми сучасного європейського популізму	29-40
Висновки до Розділу 3.	41
Висновки	42-45
Список використаних джерел	46

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Подібно до того, як наприкінці минулого століття процеси глобальних демократичних перетворень перетворилися на одну з головних тем дискурсу про тенденції світового політичного розвитку, з початком нинішнього століття на перший план у цьому дискурсі все помітніше виходить феномен зростаючої хвилі популізму. Особливої актуальності цій проблематиці надали останні успіхи політики популізму, що втілилися у рішенні Великобританії про вихід з Євросоюзу, обрання Д. Трампа президентом США у 2016 році. У світлі цих подій стає очевидним, що "фактор популізму" знайшов безпрецедентний для сучасної епохи вплив на долі світової політики загалом. Розуміння сутності цієї тенденції, її реальних масштабів, рушійних сил і політичного потенціалу набуває виняткового значення для аналізу суспільно-політичних трансформацій в сучасному світі. У центрі уваги автора знаходяться публікації представників академічної спільноти, які вивчають феномен популізму, керуючись прагненням до об'єктивного, вільного від ідеологічних упереджень осмисленню цього явища у всій різноманітності та неоднозначності його маніфестацій та безпристрасному аналізу його динаміки та можливих наслідків

Ступінь розробленості проблеми.

Явище популізму досліджували ряд дослідників, як Муд С., Кальтвасер Х., Мофітт Б., Тормей С., Крісі Н., Дж. Хікс, Р.Хофстедтер, Паніза Ф., Лаклау Е., Лютий Т., Папас Т., та інші. З їх точки зору популізм: єдине явище, незважаючи на множинність його втілень, або просто термін, що неправильно вживається в різноманітних контекстах.

Дослідник популізму Лаклау Е., рішуче заперечує поширену думку про "прогресивність" популізму, як такого, і називає ідеологію популізму "убогим, хоч і впливовим типом мислення".

Дослідник популізму Р.Хофстедтер вважає, що термін "популізм" "залежно від контексту може належати до безлічі різноманітних явищ". Він пропонує розрізнити аграрний та політичний популізм.

Деякі вчені Мофітт Б., Папас Т., пропонують визначати популізм залежно від ставлення до форм власності. На його думку, це головний параметр, що докорінно відрізняється в суспільствах, заснованих на ринковому та командно-адміністративному типах соціальної координації.

Об'єктом дослідження виступає явище популізму .

Предметом дослідження є популізм у сучасному політичному дискурсі

Мета дослідження полягає в осмисленні феномену популізму у сучасному політичному дискурсі.

Для цього спробуємо вирішити такі **завдання**:

- здійснити огляд теоретичних підходів до трактування поняття «популізм»;
- пояснити специфіку популізму як суспільно-політичного руху в країнах глобального Півдня ;
- показати процес становлення «нового популізму» у розвинених країнах;
- розкрити масштаби та форми сучасного європейського популізму.
- окреслити перспективи розвитку популістських ідей та течій в сучасному політичному процесі

Теоретико-методологічну основу дослідження складають основоположні соціально-філософські концепції суспільного буття, філософські парадигми, політики та управління, система філософських, загальнонаукових методів дослідження, узагальнення емпіричного досвіду, логічного вибудовування структури. Для вивчення людського виміру популізму було застосовано соціокультурний підхід на основі використання принципів системності, історизму.

Наукова новизна полягає в розкритті й розробці теоретико-методологічних і практичних аспектів становлення феномену популізму та перспективи його розвитку у сучасному політичному процесі.

Практичне значення одержаних результатів. Висновки та пропозиції, сформульовані положення, які проаналізовано у дипломному дослідженні, можна використовувати в подальших наукових дослідженнях з даної проблеми. Сформульовані положення, стануть теоретичним підґрунтям у здійсненні аналізу діяльності політичних партій, політичних лідерів та їх програм, органів місцевого самоврядування, у процесі підготовки навчальних дисциплін, програм та посібників. на онлайн-зібраннях, конференціях, семінарах.

Апробація роботи. Окремі положення дипломної роботи доповідалися на конференціях «Наукові орієнтири: теорія і практика досліджень» (Тернопіль, 15 грудня 2023 р.) та «Інформаційна гігієна в соціальних мережах» (Тернопіль, 30 квітня 2024 р.

Структура роботи включає: вступ, три розділи, висновки, список використаних джерел. Перший та третій розділ складається із одного підпункта, другий – з двох. Загальний обсяг роботи – 43 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЯВИЩА ПОПУЛІЗМУ

1.1. Природа популізму, відмітні ознаки та класифікація

Тема популізму стає все більш помітною та важливою в сучасній політиці, хоча політичній теорії важко впоратися з ним. Популізм не новий. Він виник разом із процесом демократизації в ХІХ ст., і відтоді його символи та форми віддзеркалюють режим демократії, яким він кинув виклик. Те, що сьогодні є новим це інтенсивність і одночасність його прояву майже в усіх країнах, де панує конституційна демократія.

До кінця ХХ ст. інтерес до популізму був найсильнішим серед тих, хто бачив у ньому проблему [16, 17, 21, 24]. У ХХІ столітті вчені вважають його це не лише симптом занепаду представницьких інституцій, але й як можливість для омолодження демократії [27, 32].

Проте термін популізм все ще використовується полемічно набагато більше, ніж аналітично, часто для таврування політиків рухів і лідерів [6] або як маркер тих, хто використовує його з наміром відновлення ліберально-демократичної моделі як єдиної дійсної форми, яку може приймати демократія [26]. Нарешті, особливо після референдуму щодо Brexit (23 червня 2016 року), політики та експерти зарахували до популістських усі опозиційні рухи, від ксенофобських націоналістів до критиків неоліберальної політики [24].

Популізм є двозначним терміном, який уникає різких і беззаперечних визначень, оскільки він, як зазначав дослідник Муф: «є не ідеологія чи політичний режим і не може бути віднесена до конкретного програмного змісту» [32], а скоріше є формою колективних дій, спрямованих на захоплення влади. Та все ж популізм – це «спосіб ведення політики, який може набувати різних форм залежно від періоду та місця», він не може бути сумісним з недемократичними формами політики, тому що представляє собою спробу побудувати колективний суб'єкт через згоду та поставити під сумнів соціальний порядок в ім'я інтересів переважної більшості [32]. Згідно з

Оксфордським словником англійської мови, популізм «прагне звернутися до звичайних людей, які відчувають, що їхніми інтресами нехтують створені елітні групи» [14]. Проте популістське тлумачення народу наголошує на включенні багатьох «звичайних» і це включення відбувається через паралельний процес виключення політичного істеблішменту, проти якої позиціонує себе «народ» популізму, і без якого популізму не може бути.

Популізм не є самостійним режимом. Його стиль і тенор є похідними від демократії: різновид демократії, що ґрунтується на представництві та конституції; який використовує вибори разом із, прямими формами всенародного голосування, такими як референдум і плебісцит; і чия політична арена складається з об'єднань, заснованих на партійних принципах, а не лише на окремих акторах. Популізм виникає у сфері думок і ставить під сумнів усі особливості демократії. Точніше, він використовує уявлення про те, «що парламентські та партійні політики не в змозі забезпечити належне представництво для деяких ключових частин населення» [34]; це ставить під сумнів представництво на виборах через розрив, між виборцями і обраними. Популізм хоче заповнити цю прогалину і зробити свій народ, на думку Панізи: « мірилом політичної справедливості та легітимності, оскільки стверджує, що це єдина стратегія поваги до носія суверенітету проти його внутрішніх і зовнішніх ворогів, таких як, істеблішмент, глобальний капіталізм, імміграція чи ісламський фундаменталізм» [37].

Згідно з термінологією Шумахера, популізм використовує механізми ««негативної політики» або «контрдемократії», як гарантії конституційної демократії» [41]. Популістська демократія кидає виклик партійній демократії, і коли вона досягає успіху, використовуючи надмірні засоби, які пропонує демократія, вона сприяє постійній мобілізації людей на підтримку свого лідера в уряді, і, якщо це можливо переписує конституцію. Як пише Джудіс, сьогодні «популізм прагне зайняти простір представницької влади» [24].

Популізм — це назва глобального явища, нестабільність визначення якого є загальновідомою. Це чинить опір узагальненням і змушує вчених-

компаративістів шукати пояснення природи популізму політичною культурою суспільства, в якому воно виникає. У деяких країнах популістське уявлення набуває релігійних рис, тоді як в інших більш світського та націоналістичного; в одних він використовує мову республіканського патріотизму, в той час як в інших мову корінного населення,

У минулому певний популістський досвід вкорінився в колективістських аграрних традиціях, намагаючись протистояти модернізації, вестернізації та індустріалізації, тоді як інші втілювали ідеал «простої людини» народної культури, яка цінувала мале підприємництво, а треті відновлювали державне втручання для управління модернізацією, або захисту та сприяння добробуту середнього класу.

Однак важливість популізму не залежить від його здатності бути представленим у зрозумілій формі чи чіткій ідеї. Це рух, який уникає узагальнень, але все ж є відчутним і здатним змінити життя та думки людей і суспільства, які його охоплюють. На думку учасників конференції в Лондонській школі економіки в 1967 р. з питань аналізу «глобального популізму», популізм є складовою політичного світу, в якому ми живемо, і сигналізує про трансформації демократичної політичної системи [12].

Але можна сказати, що популізм є частиною «гігантського» та глобального явища під назвою демократія, та його ідеологічною основою, що живиться двома основними сутностями: нацією і народом, які оформилися з народного суверенітету в епоху демократизації, починаючи з вісімнадцятого століття. Те, що популізм впливає на демократичне суспільство (і сліди, які він залишає), швидше за все, змінить стиль і зміст публічного дискурсу, навіть якщо він не стає правлячою силою або не зможе змінити конституцію.

Оскільки популізм не можна викласти як точне поняття, вчені справедливо сумніваються, що його можна навіть розглядати як окреме явище, а не як ідеологічне творіння. Той простий факт, що цей термін зараз використовується з такою наполегливістю в повсякденній політиці та наукових публікаціях, виправдовує нашу критичну та наукову увагу до цього феномену.

На ранніх етапах вивчення популізму вчені ототожнювали його з реакцією проти процесів модернізації (у недемократичних і постколоніальних суспільствах) і складну трансформацію представницького уряду в демократичних суспільствах [17].

Термін популізм виник в другій половині XIX ст., у Сполучених Штатах (Народна партія), описуючи, відповідно, інтелектуальне бачення та етичний політичний рух, який ідеалізував аграрне суспільство та окремих осіб, які виступали проти індустріалізації та корпоративного капіталізму.

В Сполучених Штатах, це був голос самих громадян, які змагалися з правлячими елітами [21, 23]. Таким чином останній є першим прикладом популізму як політичного руху, який пропонує себе як справжнього представника людей у партійній системі та уряді [34].

Однак у Сполучених Штатах і Канаді популізм не призвів до зміни режиму, а розвивався разом із хвилею політичної демократизації, яка говорила мовою включення великих прошарків населення в публічну політику [22]. У контексті демократизації популізм може стати стратегією для перебалансування розподілу політичної влади між усталеними та новими соціальними групами [10].

Важливі історичні випадки популістських режимів були представлені в країнах Латинської Америки, де популізм був здатний стати правлячою силою після Другої світової війни, як опозиційна сила, яка мобілізувалася проти існуючого уряду [20].

Як у Сполучених Штатах, та і в Латинській Америці популізм виник в епоху соціально-економічної модернізації, але подібно до фашизму в католицьких країнах Європи, він проклав шлях до сучасності, використовуючи гасла про надання переваг повноваженням народу, пригнічуючи політичне інакомислення, приборкуючи ліберальну ідеологію, водночас реалізуючи політику соціального забезпечення та захисту традиційної етики.

У Західній Європі популізм з'явився на початку XX століття, поряд з колоніальним експансіонізмом, мілітаризацією суспільства, що збігається з

Першою світовою війною та зростанням етнічного націоналізму, який у відповідь на економічну депресію знищив існуючі ідеологічні розбіжності [10]. Це була відповідь популізму на кризу представницьких урядів, що зрештою призвело до підтримки фашистських режимів. Відтоді, як політична форма, розташована між конституційним правлінням і диктаторством, він демонструє сімейну подібність до протилежних політичних систем, таких як демократія та фашизм.

Сьогодні популізм зростає як у недемократичних, так і в повністю демократичних суспільствах. Як загальну тенденцію, яку слід взяти з цих різних контекстів, ми можемо сказати, що популізм кидає виклик представницькому уряду зсередини, зрештою виходить за межі засудження та хоче суттєво змінити демократію на новий політичний режим. Однак, на відміну від фашизму, популізм не призупиняє проведення вільних і конкурентних виборів і не відмовляє їм у легітимній ролі. Насправді, виборча легітимність є ключовим визначальним виміром популістських режимів [15].

Сучасну науку про популізм можна розділити на дві широкі групи: одна більш уважна до обставин чи соціальних умов популізму та друга, яка переважно цікавиться популізмом самим по собі, його політичною природою та характеристиками.

Наука, яка займається умовами та конкретними розвитками популізму скептично ставляться до надійності теоретизування на основі емпіричних випадків [34]. Популізм, його соціально-історичний досвід є важливим для розуміння підтипів представницької демократії. Але популізм — поняття неоднозначне, яке не відповідають конкретному політичному режиму.

Рання спроба поєднати контекстуальний аналіз і концептуальне узагальнення типів і підтипів популізму щодо культурних, релігійних, соціальних, економічних та політичних умов представлена працями Іонеску та Геллнера, а також ключовими есе Канован, який є справжнім піонером у дослідженні популізму. Робота Канована спирається на широкому спектрі соціологічних аналізів, натхненних Джіно Германі і Торкуато ді Телла. Ці два

аргентинські вчені (колишній вигнанець із фашистської Італії) були попередниками у розробці описової категорії популізму, щоб пояснити, як популізм став функціональним проектом у суспільствах, які не є національними державами.

Таким чином, для Канована відношення до політичних режимів і концепція народу є двома основними орієнтирами, необхідними вченим для тлумачення самих умов і обставин популізму.

Теорії популізму, якими ми сьогодні володіємо, мають два основні напрями: досягнення мінімальної теорії та розробка максимальної теорії. Перший спрямований на вдосконалення інструментів інтерпретації які дають нам змогу розпізнати феномен, коли ми його бачимо — вилучення деяких мінімальних умов із різних випадків популізму для аналітичних цілей. Останній має більше ніж аналітичну функцію, і фактично претендує на ефективну дійсність, оскільки пропонує громадянам шаблон, якому вони можуть слідувати, щоб створити колективний суб'єкт, здатний завоювати більшість і керувати.

До мінімалістичної теорії ми включаємо всі ті інтерпретації популізму, які аналізують його ідеологічні штампи, стиль політики по відношенню до національної культури, і стратегії, розроблені лідерами для досягнення влади. Мета цих зусиль полягає в тому, щоб уникнути нормативних суджень, щоб досягти неупередженого розуміння та бути максимально інклюзивним для всіх типів популізму. Найбільший внесок у визначення ідеологічної рамки всередині цього ненормативного мінімалізму зробив Мудде [34]. Він стверджує, що популізм виглядає як «тонкоцентрична ідеологія, яка вважає суспільство остаточно розділеним на дві однорідні та антагоністичні групи... і яка стверджує, що політика має бути вираженням загальної волі народу» [34]. «Здатність пересідати ліворуч/праворуч, розділяти популістські рухи через їхню маніхейську моральну оцінку політики, завдяки до якого вони підносять «*volonté générale*» Руссо і принижують ліберальну повагу до громадянських

прав, і права меншин зокрема. Ні представництва, ні ролі лідера, ні радикалізація фігур більшості в цьому мінімалістичному відображенні» [34].

Однак ідеологічне протиставлення між чесними багатьма і корупціонерами не є унікальними для популістської риторики. Це походить від республіканської традиції, яка бере початок в Стародавньому Римі, державний устрій якого структурно базувався на дуалізмі між народом і елітою, і на недовірі населення до цієї еліти [40]. Крім того, хоча й з різною інтенсивністю, дуалізм «ми хороші»/«вони погані» є двигуном усіх форм популістського згуртування; певний популістський стиль, який можна виявити майже в усіх партіях, особливо коли вони радикалізують свої вимоги перед виборами.

Підкреслення «політичного стилю» робить нас здатними перетинати, як зазначав Мофіт «різноманітність політичного і культурного контекстів» [30], але ми можемо упустити те, що є характерним для популізму на противагу демократії. Ідеологічний та стилістичний підходи недостатньо уважні до інституційних та процедурних аспектів, які кваліфікують моделі демократії, всередині яких виникає і діє популізм.

Це те, що може зробити третя траєкторія, яка визначає популізм насамперед як стратегічний рух, що висвітлює партійну структуру, маніпуляцію інституцій і процедур, а також роль лідера, з огляду на досягнення правлячої влади, яка завоювала згоду більшості. За словами Папаса, популізм «найкраще визначити як політичну стратегію, за допомогою якої лідер-персоналіст шукає або здійснює урядову владу на основі прямої, неопосередкованої, неінституціоналізованої підтримки з боку великих кількостей переважно неорганізованих послідовників» [39].

Популізм схиляється найбільше до маніпулювання масами з боку еліт; рекламуючи свій прихід до влади як удар по корупції правлячої меншості, що передбачувано може закінчитися зростанням її масштабів, тому що, прийшовши до влади, популістський режим починає роздавати послуги та використовувати державні ресурси для захисту своєї коаліції/більшості.

Популізм у владі є формою «делегованої демократії» [7]. Цей стратегічний підхід є переконливим, тому що популізм пов'язує безпосередньо з трансформацією демократії. Він оцінює успіх стратегії за результатами, які вона створює, але не розпоряджається нормативними критеріями, які оцінюють його вплив на демократичні установи і процедури [7]. Крім того, оскільки успіх на виборах є невід'ємною частиною демократії, і всі партії прагнуть до більшості, яка є великою та довготривалою, все ще неясно що робить популізм таким відмінним від представницької демократії та, крім того, ризикованим для неї.

Відвертий зв'язок популізму з демократією є рушієм максимальної теорії популізму, яка пропонує не лише концепцію, але й практичний шаблон для створення популізму. Ця теорія пропонує дискурсивну, конструктивістську концепцію. Це збігається з ідеологічною концепцією щодо риторичного моменту, який наголошує, але не розглядає популізм як схему морального дуалізму між народом і елітою, і це перетворює саму політику в дуалізм друг/ворог, здатний гегемонізувати консенсус. Лаклау, засновник цієї теорії, стверджує, «що популізм створює сама суть публічної політики та демократії, тому що це процес, за допомогою якого спільнота громадян вільно і публічно реалізує себе як колективний суб'єкт (народ), який протистоїть іншому колективу і виступає проти існуючої гегемонії з метою захоплення влади» [27]. «...Популізм - це демократія в найкращому вигляді, тому що воля народу формується через пряму мобілізацію та згоду народу. Це також політика в найкращому вигляді, тому що вона лише наймає дискурсивні засоби та мистецтво переконання» [27].

Ця концепція популізму показує, що народ є абсолютно штучною ідентичністю, яка не ґрунтується на структурі суспільства, а виключно на здатності лідера (і його інтелектуалів) використовувати невдоволення різноманітних груп і мобілізувати волю мас, чий претензії не були почуті існуючими політичними партіями і тому представлені неадекватно у представницьких органах. Отже, популізм — це не просто акт заперечення

способу правління небагатьох. Це волонтаристське прагнення до суверенної влади тими, кого еліти вважають аутсайдерами, тих, хто прагне приймати рішення, що стосуються суспільно-політичного порядку, тих, хто намагається виключити еліти, виграти вибори і використовувати державу для придушення, експлуатації або стримування своїх противників.

Таким чином, це серйозний виклик конституційній демократії, яка, «базується на перерозподілі влади на основі рівних повноважень громадян» [3].

У популістській демократії сфера загальності як критерій судження та легітимності зникає в конструктивістському прочитанні голосу народу, тоді як політика полягає в прагненні до влади і формування легітимних політичних інститутів в результаті змагальних та чесних виборів. У цьому Лаклау стверджував, «що популізм є демонстрацією формувальної сили ідеології та умовної природи політики» [27].

В результаті аналізу цього феномена, узагальнення даних його дослідників можна визначити популізм як:

- «Перехідний тип політичної свідомості, що історично склався;
- термін, що використовується для позначення різних соціально-політичних рухів та ідеологій, в основі яких лежить апеляція до широких народних мас;
- політична діяльність, заснована на маніпулюванні популярними у народі цінностями та очікуваннями» [5, 15, 27].

Аналіз популізму має передбачати демократичну концепцію політичного простору та процесу, яка дозволяє нам не лише зрозуміти, формування популістського суб'єкта, а також оцінити рівень його сумісності з нормативними основами, які забезпечують легітимне функціонування демократичних процедур та інститутів через для всіх громадян однаково.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1.

Популізм є частиною «гігантського» та глобального явища під назвою демократія, та його ідеологічною основою, що живиться двома основними сутностями: нацією і народом, які оформилися з народного суверенітету в епоху демократизації, починаючи з вісімнадцятого століття. Те, що популізм впливає на демократичне суспільство (і сліди, які він залишає), швидше за все, змінить стиль і зміст публічного дискурсу, навіть якщо він не стає правлячою силою або не зможе змінити конституцію.

Оскільки популізм не можна викласти як точне поняття, вчені справедливо сумніваються, що його можна навіть розглядати як окреме явище, а не як ідеологічне творіння. Той простий факт, що цей термін зараз використовується з такою наполегливістю в повсякденній політиці та наукових публікаціях, виправдовує нашу критичну та наукову увагу до цього феномену.

В результаті аналізу цього феномена, узагальнення даних його дослідників можна визначити популізм як:

- «Перехідний тип політичної свідомості, що історично склався;
- термін, що використовується для позначення різних соціально-політичних рухів та ідеологій, в основі яких лежить апеляція до широких народних мас;
- політична діяльність, заснована на маніпулюванні популярними у народі цінностями та очікуваннями» [5, 15, 27].

Популізм розрахований переважно на людей, нездатних раціонально оцінювати дії, поведінку та висловлювання політиків. Улюблені теми довірливої людини - проблеми справедливості, привілеїв, свободи, пошуку універсальних засобів на вирішення практично всіх проблем.

РОЗДІЛ II. ВИНИКНЕННЯ ФЕНОМЕНУ ПОПУЛІЗМУ У СВІТОВОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ: КОНЦЕПТУАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА.

2.1 Специфіка популізму як суспільно-політичного руху в країнах глобального Півдня

Помітний поштовх до становлення популізму в країнах Латинської Америки дав американський популістський рух. Водночас експансіоністська політика США щодо країн Латинської Америки призвела до потужного зростання національно-визвольної складової популізму. Його прихильники виступали не лише проти огидних аспектів капіталістичної експлуатації, але й проти «північноамериканського імперіалізму» та націоналізації ключових галузей промисловості та землі.

Оцінюючи, політичну програму, дослідник Чізмана Н. зазначив, що: «першою популістською партією в Латинській Америці стала Перуанська Апристська партія, заснована в 1924 під назвою Американський народно-революційний альянс» [10]. Засновником партії був відомий діяч латиноамериканського націонал-реформізму В. Р. Айа де ла Торре, який очолював Перуанську Апристську партію до 1979 року. Перша офіційна програма апристів, ухвалена 1936 року, містила такі положення, як «встановлення демократії та економічне звільнення трудящих, соціальне забезпечення населення, загальну початкову освіту, розвиток кооперації, націоналізація з компенсацією, створення державної фінансової корпорації» [24, с. 113]. Документи партії 1930-1950-х років містили багато антиімперіалістичних гасел. До останнього часу апристська партія була впливовою політичною силою у Перу.

У 1930-х роках у більшості країн Латинської Америки виникли популістські партії. У 1930 році до влади в Бразилії прийшов Ж.Варгас, який спирався на популістський ліберальний альянс (був президентом до 1945 року). Яскраво виражену популістську політику проводив уряд Ласаро Карденаса в Мексиці в 1934-1940 роках, Хуана Домінго Перона в Аргентині

(1946-1950 р.р. і 1973-1974рр.), Сальвадора Альєнде в Чилі (1970). Алана Гарсії Переса в Перу (1985-1990рр.), Сандиністський фронт національного визволення в Нікарагуа (1979-1990рр.). Наразі позиції популістських партій у Латинській Америці залишаються, як і раніше, сильними, що пояснюється, як вважав дослідник Томпсон М.: «слабким розвитком демократичних інституцій та вузьким прошарком середнього класу» [43]. Досить розвинена економіка низки латиноамериканських країн зумовлює тут інші напрями ідейної та політичної боротьби, які спираються переважно на соціальну базу міста.

Оскільки політика поляризації набирає обертів і отримує підтримку на виборах, у Латинській Америці з'являється новий тип популізму. Ця нова версія поділяє деякі аспекти з типом культурного популізму, який зараз поширений у розвинутих економіках, який розділяє суспільства на антагоністичні табори. Але є й важливі відмінності. Нова парадигма в Латинській Америці підриває систему стримувань і противаг, включаючи активне використання вуличної влади та соціальну мобілізацію, а також зміни виборчих правил для посилення президентства. У випадку лідерів лівої орієнтації нова латиноамериканська парадигма надає державі дедалі важливішу роль в економіці. Однак він явно зберігає здорове макроекономічне управління, на відміну від попередніх версій популізму. Вирішальне питання полягає в тому, чи переважатиме макроекономічна стабільність за цієї гібридної моделі з більшою роллю держави та більшим економічним втручанням у контексті більш розділених суспільств, які стикаються з низьким очікуваним економічним зростанням.

Проте протистояння двох однорідних та антагоністичних груп далеко не повна характеристика останніх політичних тенденцій у регіоні.

Виникнення популістських течій в Азії було зумовлено низкою причин. На думку дослідника Міцнера М.: «на континенті розгортався національно-визвольний рух, зріс перепад рівнів соціально-економічного розвитку - між осередками іноземного капіталу або місцевої буржуазії, що укорінилася, та докапіталістичними інститутами і формами господарства» [29, с. 54].

Вирішення завдань соціально-економічного розвитку ускладнювалося проблемами звільнення та національного самовизначення. До того ж ряд азійських країн мав досить значний прошарок національної інтелігенції, яка сприйняла ідеї західної науки і культури та була вихована на давніх національних культурних традиціях.

Серед ідеологів популістського штибу у країнах Азії відзначаються такі великі постаті, як Сун Ят-Сен, Махатма Ганді, Сукарно. Функціонування дрібнобуржуазної демократії в країнах Азії заважає традиціоналізм селянської ментальності, складність аграрних відносин. Проте популістські тенденції були досі сильні в Індії, М'янмі (Бірма), Шрі Ланці та інших країнах. Так в Індії отримав розвиток «сільський» популізм. Як зазначав політолог Хадіз В.,: «особливість його полягає в тому, що він спрямований не так проти капіталізму, як системи суспільних відносин, а проти міської великої буржуазії» [18]. На цьому ґрунті створено партію «Лок Дал», керовану Ч.Сінгхом, що відображає інтереси аграрної буржуазії.

В Африці, де поява популізму пов'язана із зародженням національно-визвольного руху країн від колоніальної залежності, пік популістської активності відбувався у 60-70-х роках ХХ століття.

Найбільш видатними лідерами популістського штибу в африканських країнах є Дж.К.Ньєрере (Танзанія), Ф.Фанон (Алжир), М.Кейта (Малі), К.Нкрума (Гана), Б.Онуоха (Нігерія), М.Діа (Сенегал), Т. Мбойя (Кенія) . «Треба йти в народ, - закликав М. Кейта - розділити з ним його радості та прикрості, навіть якщо доведеться відмовитися від деяких благ, щоб народ, на підтримку якого ми спиралися у боротьбі за визволення країни, міг сподіватися на підвищення свого добробуту» [10].

У країнах, де капіталізм отримав слабкий розвиток, найбільше збереглися общинні структури. Найбільш яскравим прикладом популістсько-общинного експерименту, що отримав назву Ньєрєрівського революційного популізму, є Танзанія. Теорія Дж.К.Ньєрере, на думку дослідників Чізмана Н. і Лармера М., зорієнтована: «на специфічне тлумачення культурно-історичних традицій

африканських народів, найбільш розроблена та систематизована серед сучасних теорій популістського штибу» [10]. Будівництво держави в Танзанії відбувалося на принципах «уджама» та «опори на власні сили».

Основні положення концепція «уджама» - економічний і соціальний егалітаризм; етичні та політико-культурні традиції (взаємодопомога, солідарність, перерозподіл) з соціалістичними установками Як основний шлях розвитку соціально-економічного базису визначалася виробнича кооперація на базі відродження та зміцнення общинного колективізму. орієнтованих ринку, якісно не збігається з традиційними формами асоційованою праці з урахуванням натурального господарства, проте революційний популізм виявився дуже ефективним як збереження стабільності і джерело легітимності режиму.

Аналіз популістських тенденцій у країнах Азії, Африки та Латинської Америки свідчить про те, що ідеології популістського штибу характерні для тих соціально-політичних режимів, у яких проводяться буржуазно-демократичні соціальні перетворення з ухилом у бік «аграрного демократизму» та різних кооперативних експериментів.

В останні роки відзначається суттєва відмінність сучасних популістських ідеологій – у ряді випадків вони є ідейним виразом правлячих партій та угруповань. На думку Мітцнера М.: «більш елітарний, авангардистський характер сучасного популізму пов'язаний не тільки зі значною пасивністю основних мас традиційного населення в країнах, що розвиваються, але і з наявністю помітних технократичних тенденцій у керівництві молодих держав, яскравіше вираженим прагненням до модернізації та індустріалізації, характерних для сучасної дрібнобуржуазної демократії» [29, с. 67].

Демократичним країнам важко впроваджувати здорову економічну політику, коли між основними учасниками політичного процесу існують глибокі ідеологічні розбіжності, коли силам, що виступають за ліберально-ринкове вирішення проблем, протистоять потужні популістські організації та рухи .

2.2. Становлення «нового популізму» у розвинених країнах

У 1960-х роках у розвинених країнах виявився політичний феномен, який отримав назву "новий" популізм. Він був народжений не елітами, а масами, і поширений засобами масової інформації, які раніше не застосовувалися для подібних цілей. Р.Хофстедтер ще до появи новопопулістської хвилі в 1960 році писав, «що популізм вижив у наш час, зокрема, як підводний перебіг провінційних образ, народного, демократичного бунтарства та підозрілості» [21, с. 5]. Ця хвиля, на його думку, може послужити службою реформізму, проте може бути використана й реакцією

Антимонополістичний рух 1960-1970-х років захопив значну частину середнього класу, що засуджує капіталізм із традиційно популістської позиції. Характерним для цієї позиції є протиставлення: з одного боку, «люди», «народ»; з іншого боку, «відокремлені інтереси», під якими розуміються переважно інтереси капіталістичних корпорацій.

Ціннісні орієнтації «нового» популізму продиктовані традиційною мораллю в поєднанні з комплексом ідеологічних поглядів. «Нові» популісти (Нейдер, Грінфілд, Ньюфілд), що з'явилися в США на політичній арені наприкінці 1960-х років, акцентували увагу на двох сферах суспільного життя.

Одна з них отримала назву консюмерізму. Сенс цього поняття у тому, як зазначали науковці Папас Т. і Крісі Н., що у «суспільстві споживання» між виробником і споживачем відбувається постійне протистояння з явною перевагою зусиль на користь першого. «Консюмеризм має на меті захистити інтереси споживача, бойкотуючи низькоякісні товари та послуги, що іноді загрожують його здоров'ю і навіть життю» [39, с. 304]. Публічно звинувачуючи монополії в низькій якості товарів споживання, «нові» популісти розраховували таким чином змусити їх зважати на потреби споживача.

Іншим об'єктом реформаторських устремлінь популістів стала виборча система. «Новий» популізм наполягає на тому, що влада в США йде на поводу у бізнесу, «доступ народу до свого уряду блоковано китайською стіною грошей». Старі популістські гасла «прямої демократії» і «великого уряду», які

поставлені над «відокремленими інтересами», переформатувалися у вимоги прямих виборів і державного фінансування передвиборних кампаній, що має на меті зробити кандидатів у президенти незалежними від монополій [1].

«Нові» популісти особливу увагу приділяли техніці переконання. Їхня аргументація була звернена до почуттів народу, відтісняючи всі інші способи аргументації. Політичний стиль «нових» популістів характеризувався демонстративним егалітаризмом, супроводжувався сильною ворожістю до всього, що піднімається над рівнем маси: до культурної витонченості, тощо. Саме ці настрої активно експлуатував губернатор штату Алабама Дж.Уоллес з його навмисною грубістю та простотою, рекламним чином «свого хлопця», що ріже правду-матку. Ліберальніші «нові» популісти, не підтримали такий демонстративний стиль, проте, першорядну увагу приділяли емоційному, особистісному контакту з публікою, використанню засобів піару.

Намагаючись звести проблему якості життя до проблеми якості споживання, а також екологічної гармонії, «нові» популісти досягли відчутних результатів, змусивши монополістів поступитися споживачам.

Успішно використала «новий» популізм у своїх цілях М.Тетчер. Вона не ставила своїм завданням перемогу на чергових виборах, її політичне завдання полягало у використанні «нового» популізму для завоювання громадської думки, для системи вільного ринку на противагу державній сфері.

Автор концепції тетчеризму як «авторитарного популізму» - Гембел А. З його точки зору, «тетчеризм відкрив потужний засіб перекладу економічної доктрини на мову повсякденного досвіду, моральних імперативів і здорового глузду, створюючи таким чином «філософію» у ширшому значенні - у сенсі альтернативної етики по відношенню до етики «дбайливого суспільства» [16, с. 157]. Цей переклад теоретичної ідеології на популістську ідіому був найважливішим політичним досягненням. Гембел А. відзначає неоднорідність тетчеристського популізму, «який поєднує усталені поняття - нація, сім'я, обов'язок, авторитет, стандарти, традиціоналізм - з агресивними темами

відродженого неолібералізму - особистий інтерес, індивідуалізм та конкуренція» [16, с. 177].

«Новий» популізм відбив потреби у підвищенні якості життя. Незважаючи на те, що його установки мають антиавторитарний характер, їх використання з переломленими цілями до реальної дійсності сприяло підвищенню потенціалу демократичного оновлення та породило стійкі соціальні та політичні структури, що призвели до важливих змін у житті суспільства.

Новий імпульс своєму розвитку популізм у США отримав у другій половині 1970-х років. В результаті уотергейтської кризи та поразки республіканців на виборах 1976 року з'явилися десятки ультраконсервативних політичних організацій – Фонд спадщини, Американська рада із законодавчого обміну, Національний консервативний комітет політичної дії, Коаліція за мир із позиції сили, Комітет за відповідальну політику молоді, Комітет за виживання вільного конгресу, консервативні збори, релігійні праві організації. Їх почали називати «нові праві». Політичні організації «старих правих» мали напівсектантський характер. Вони були орієнтовані, головним чином, на ідеологічних та політичних представників панівного класу. Діяльність «нових правих» організацій та груп, на думку політолога Ардіті В.: «носила яскраво виражений популістський характер, що стало можливим у результаті зростання масової бази ультраконсерватизму під впливом кризи традиційного реформаторства, що поглиблюється, його стратегії державного регулювання суспільних процесів» [7, с. 80]. «Нові праві», що є носіями ідей «правого популізму», налагодили міцні зв'язки з масами. Їхня тактика базувалася на силовій конфронтації з паралельною апеляцією до мас. Яскравим представником «правих» популістів був Р.Рейган, і навіть його послідовник Дж.Буш. Р.Рейган під час урочистостей, присвячених вступу на пост Президента США, заявив: «Я недостатньо кмітливий, щоб вас обманювати», чим привернув на свій бік переважну частину простих американців, які побачили в ньому «свого хлопця», людину з народу [7, с. 108].

У демократів у цей час спостерігалася зворотна тенденція: прогресуючий відрив від сподівань та інтересів нових верств, нового покоління. Лише до середини 80-х років закінчилося переосмислення демократами реформістської програми. З цього часу у політичному лексиконі почав фігурувати термін «неоліберали», які на перше місце висували проблеми технологічного переозброєння та структурної перебудови в економіці. До них належали сенатори Г. Харт, Б. Бредлі, конгресмени Р. Гепхардт, А. Гор, губернатори М. Дукакис, Дж. Хант, економісти Р. Райлі, Д. Борч та інші. Перед ними стояла проблема – надати ідеї антибюрократичного популістського характеру. З'явилася ідея нового «соціального контракту», а також справедливого та гуманного «розподілу важкості реформ». Вони стали носіями ідей «лівого» популізму. Як зауважив, дослідник Чопін Т., «зіткнувшись із зростаючим правоконсервативним рухом, демократи виробили дві основні якості: вміння завойовувати маси в гострій конкурентній боротьбі з «правими» популістами, що невластиво було «старим» лібералам, а також ідеологічну розкутість при збереженні основних цінностей ліберальної орієнтації, «ліворуч» залежно від кон'юнктури політичного ринку, перехоплюючи методи та гасла «правих» популістів» [11, с. 5]. Поворот до народу дався взнаки у 1992 році, коли перемогу на президентських виборах здобув Б. Клінтон.

Світовий досвід свідчить, що популістський рух активізується у періоди, коли країни переживають переломні етапи своєї історії. За різких соціально-економічних зрушень, коли ламаються старі підвалини, а нові ще не викреслюються чітко і безперечно, на політичну арену виходять популістські діячі. Заснований на безпосередньому сприйнятті навколишнього світу та його проблем, повсякденні уявлення про причинно-наслідкові зв'язки та відносини суспільного життя, популізм пропонує відповідно спрощені шляхи виходу зі складних ситуацій.

Проте у стабільній Франції сили популістської спрямованості отримували понад третину голосів на виборах до Європарламенту. В Італії колишній прем'єр-міністр Б. Краксі ввів нововведення в політичний побут: почав писати

Нація і Батьківщину з великої літери, у звичай увійшли поїздки в супроводі пишного почту публіцистів, акторів, співаків. В результаті на парламентських виборах 1994 року перемогу здобув популістський рух "Вперед, Італія!". Лідер цього руху С.Берлусконі, який, за його словами, за три місяці до перемоги не думав про політику, використав для завоювання більшості виборців мобілізуючу роль телебачення. С.Берлусконі запам'ятався виборцям тим, що найчастіше з'являвся на екранах телевізорів, використовував у своєму лексиконі гучні гасла, що відображають не потреби країни, а настрої виборців: «Я створю мільйон нових робочих місць», «Домогосподаркам виплачуватиметься зарплата», «Я домігся успіху для свого підприємства - такий же успіх чекає на Італію, якщо мене оберуть» і т.д. [13].

Італійський успіх популістів змусив говорити політиків про «берлусконізм», виняткове значення телебачення під час проведення передвиборних кампаній, про споконвічно закладену в людині сприйнятливність до популістської риторики.

Не зовсім простого роду популізм Тоні Блера. Це популізм з урахуванням лівоцентристських поглядів. У Європі популізм завжди був правого відтінку. Тому що європейські ліві зазвичай схильні до теорії, саме до марксизму - лютого ворога популізму. У Англії ж ліві сили завжди ставили під сумнів ідеї марксизму, що навіть з гордістю підкреслювали (Гарольд Вільсон). Тоні Блер, який є, з одного боку, спадкоємцем Вільсона, а з іншого боку, Маргарет Тетчер - прихильник лівопопулістських принципів.

Якщо в «суспільствах з перехідною економікою»люди часто дивляться на харизматичного лідера - популіста як на Месію, здатного вивести країну з безодні економічного неблагополуччя, то в країнах багатих і благополучних, на думку американських дослідників Мофіта Б. і Торнея С., - як на «людину, яка розважає», здатного привнести в нудні одноманітні будні хоч що- небудь нове [31] Такий висновок можна зробити за підсумками спостережень за останніми виборчими перипетіями в США.

Тепер після закінчення виборів можна з упевненістю сказати, що чарівність Дж. Буша-молодшого - завідомого аутсайдера передвиборчих перегонів - виявилася важливішою за раціональність А. Гора. Американська преса писала: «Буш зрозумілий, Буш говорить прості слова, Буш здається «своїм». Буш не чужий популізму, а всі його промахи чудово перетворюються на додаткові окуляри» [31, с. 386].

Буш виклав перед виборцями ідею зниження податків. Кандидат у президенти показав на прикладі, як це працює: «Ось, візьмемо сім'ю: чоловіка та дружину із загальним доходом 50 тис. доларів на рік. Завдяки моїй програмі сума податків, яку вони платитимуть, виявиться меншою на 50%» [34].

У штаті - Айова Буш оголошує про свої плани полегшити фермерам їхній податковий тягар: «Підніміть руки, хто платить прибутковий податок федеральному уряду? - запитує він фермерів. Ліс рук. - Ви платитимете менше!» [34, с. 200]. Натомість радісно аплодує.

Такі прості і зрозумілі пояснення зрозумілі простому народу, який не звик забивати свою голову мудрими думками і розгадувати мудрі фрази. Тому популізм більшою мірою розрахований на громадян із низькою політичною культурою та загостреним почуттям несправедливості.

Отож, по-перше, популізм є тонкоцентрованою ідеологією, яка ділить суспільство на дві однорідні та антагоністичні групи: «чисті люди» з одного боку та «корумпована еліта» з іншого. Вона хоче, щоб політика була загальною волею «народу». Прийти до влади – це більше, ніж просто стиль політики, це також те, що ви робите, коли ви при владі.

По-друге, він є моністичним у тому сенсі, що суспільство розглядається як однорідні моністичні групи з однаковими інтересами та цінностями.

По-третє, популізм — не єдина ідеологія, яка протиставляє «народ» «еліті» — ключовою відмінністю є мораль. Популізм базується на моралі, і це створює зовсім іншу взаємодію, тому що якщо ви «чисті», а інша людина «зіпсована», компроміс веде до корупції чистих. Корумповані люди не є законними опонентами, і це важлива відмінність.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2.

Аналіз популістських тенденцій у країнах Азії, Африки та Латинської Америки вказує на те, що ідеології популістського штибу характерні для тих соціально-політичних режимів, у яких проводяться буржуазно-демократичні соціальні перетворення з ухилом у бік «аграрного демократизму» та різних кооперативних експериментів.

У 1960-х роках у розвинених країнах виявився політичний феномен, який отримав назву "новий" популізм. Він був народжений не елітами, а масами, і поширений засобами масової інформації, які раніше не застосовувалися для подібних цілей.

«Новий» популізм відбив потреби у підвищенні якості життя. Незважаючи на те, що його установки мають антиавторитарний характер, їх використання з переломленими цілями до реальної дійсності сприяло підвищенню потенціалу демократичного оновлення та породило стійкі соціальні та політичні структури, що призвели до важливих змін у житті суспільства.

Ціннісні орієнтації «нового» популізму продиктовані традиційною мораллю в поєднанні з комплексом ідеологічних поглядів.

Світовий досвід свідчить, що популістський рух активізується у періоди, коли країни переживають переломні етапи своєї історії. За різких соціально-економічних зрушень, коли ламаються старі підвалини, а нові ще не викреслюються чітко і безперечно, на політичну арену виходять популістські діячі. Заснований на безпосередньому сприйнятті навколишнього світу та його проблем, повсякденні уявлення про причинно-наслідкові зв'язки та відносини суспільного життя, популізм пропонує відповідно спрощені шляхи виходу зі складних ситуацій.

РОЗДІЛ ІІІ. ПОПУЛІЗМ ЯК ФАКТОР ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ УХХІ СТ.

3.1 Масштаби і форми європейського популізму.

З часу появи у середині 1990-х років перших ознак виникнення популістських тенденцій у політичному житті сучасного Заходу популізм перетворився на одну з відмінних рис загальносвітового політичного ландшафту. «Те, що у свій час розглядалося як маргінальне явище, що відноситься до іншої доби або тільки до окремих частин світу, сьогодні стало основою сучасної політики у всьому світі» [30, с. 2]. Дослідження, присвячені характеристиці настільки різних проявів популістського феномена, як праворадикальний антиіммігрантський популізм в Австралії [13], антиамериканський популізм на Філіппінах [43], «технократичний популізм" в Індонезії» [29, с. 25-28], антизахідний «ісламський популізм" у низці інших країн мусульманського світу» [18], антиєвропейський популізм у Туреччині [8, с. 41] або «етнопопулізм» у країнах африканського континенту [10], не говорячи вже про численні дослідження антиолігархічного та антиімперіалістичного популізму в сучасній латиноамериканській політиці, свідчать про глобальний характер популістського піднесення. Поряд з цим важливим завданням є аналіз ступеня залучення до орбіти популістської політики розвинених країн Заходу і особливо країн Західної Європи, чий досвід недавнього історичного минулого, здавалося б, мав виробити міцний антипопулістський імунітет. Саме у зв'язку з цією тенденцією дослідники говорять про «популістські хвилі», або про «популістський вибух» [24, с. 154]. За всієї публіцистичності подібних оцінок вони цілком адекватно характеризують нинішні зміни європейської партійно-політичної системи.

Між партіями, що утворюють цей широкий спектр європейського популізму, існують значні відмінності. Вони відрізняються не лише за ідейно-політичними поглядами чи ступенем свого радикалізму, а й за «вагою» у політичному житті своїх країн. Багато популістських партій, які змогли вийти з політичної периферії, перетворилися на реальних конкурентів партій

системного мейнстріму у боротьбі за владу. Спираючись на підтримку виборців, що неухильно зростає в останні півтора десятиліття, низка популістських партій збільшила свою вагу в представницьких органах влади, а деякі отримали доступ до виконавчої влади, очоливши уряди або увійшовши до урядових коаліцій. Найбільш значних успіхів у цьому відношенні досягли популістські сили в Центральній та Східній Європі, де популізм став, за оцінкою деяких авторів, деяким «політичним мегатрендом». У той же час існує й низка популістських партій, що залишаються політичними маргіналами, що не впливають на баланс політичних сил у своїх країнах. Тим часом європейський популізм загалом є надзвичайно динамічним явищем. Деякі популістські партії, що тільки недавно виникли, зуміли буквально з нуля вийти на політичну авансцену лише за кілька років свого існування (грецька Сиріза, іспанська Подемос, італійський рух «П'ять зірок», німецька АДН, румунський Союз порятунку Румунії, польська Кукіж'15). Певна варіативність електоральної поведінки європейців робить практично нерозв'язаним завдання точної оцінки існуючого на даний момент рівня масової підтримки популістських партій. Його конкретні показники, що наводяться в дослідженнях окремих проявів європейського популізму або електоральної бази популізму в окремих регіонах континенту, часто старіють вже до моменту їх публікації. Ще складніше оцінити нинішню масову базу популізму у загальноєвропейському масштабі. Дані, що наводяться голландським політологом Ст. Ван Кеселем [25, с. 36], який проаналізував електоральні показники популістських партій у 31 країні Європи за період 2000-2013 рр., вже у значній мірою застаріли. Широкий масив свіжішої електоральної статистики, що стосується європейських популістських партій, узагальнений у згаданому дослідженні американських політологів Р. Інглхарта та П. Норріс. За їх підрахунками, «середній показник підтримки правопопулістських партій у 24 країнах Європи склав до середини нинішнього десятиліття 13,7%, а лівопопулістських – 12,7%» [23, с. 23, 37]. І хоча автори не уточнюють, про які саме країни йдеться і які партії класифіковані як право- або лівопопулістські,

наведена ними сумарна оцінка електоральної бази європейського популізму (26,5%), швидше за все справді відповідає її реальним масштабам. Показово, що узагальнення електоральних результатів популістських партій 31 країни Європи на загальних виборах у період з 2013 по першу половину 2017 р., дає загальний середній показник електоральної бази популізму, що практично збігається з оцінкою Р. Інглхарта та П. Норріс – 26,3% [23, с. 23, 37]. Особливих масштабів популізм набув у країнах Центральної та Східної Європи: у 12 країнах цього регіону у зазначений період діяло 38 популістських партій, а середній показник їхньої електоральної підтримки на виборах 2013-2017 років становив 32%, тоді як на 19 країн Західної Європи припадає 57 популістських партій з середнім рівнем електоральної підтримки під час виборів цього періоду 24,3%. Посилення популістських політиків, що відбулося у низці європейських країн ще на рубежі минулого і нинішнього століть, в останні роки набуло особливо значного характеру. Популістські партії (переважно ступеня правого спрямування, але також і ліві) все міцніше закріплюються на політичній сцені всіх країн континенту.

Основна увага в академічній літературі приділяється феномену правого популізму [22, 33, 35]. Хоча деякі автори застерігають від переоцінки його політичного впливу [33], загалом правопопулістські партії характеризуються як “найбільш успішна європейська партійна сім'я” за останні чверть століття [36, с. 9]. К. Мудд говорить про правих популістів не тільки як про найбільш успішну політичну сім'ю за весь післявоєнний період, але і як про єдину нову партійну сім'ю, яка стала значним чинником політичного процесу як у Західній, так і у Східній Європі [13, с. 25]. Здається, однак, що з урахуванням суттєвого посилення в останнє десятиліття позицій лівих популістів вся «родина» популістських партій виглядає сьогодні найбільш успішною серед політичних сил, що утворюють європейський партійно-політичний простір. На думку американського політолога Ф. Закарія, в даний час взагалі можна говорити про «процвітання» і правого, і лівого «варіантів» популізму у Європі, а й у США, про що свідчить широка популярність лівопопулістської риторики Берні

Сандерса під час президентської кампанії 2016 р. [44, с. 9]. Тим часом успішність популістської політики виражається не лише у безпосередньому просуванні популістів до важелів влади, а й у тому опосередкований вплив на політичний процес та суспільно-політичну атмосферу в країнах Заходу. Хоча електоральні успіхи європейських популістських партій дозволили деяким із них увійти до урядових коаліцій, загалом популісти залишаються далекі від прямого впливу на характер національної політики. У той же час вони домагаються все більшого успіху в тиску на системні партії, змушуючи їх не тільки вдаватися до суто зовнішнього запозичення популістської риторики, але й перехоплювати у своїх популістських опонентів та інтегрувати у власну політику суттєві елементи популістських програм.

Ряд досліджень останніх років свідчить про радикалізацію під впливом популістських сил позицій системних партій у питаннях мультикультуралізму [19], імміграційної політики [9] або ж політики соціального забезпечення [41]. Саме це «непрямий» вплив популістів на політику системного істеблішменту став основним напрямком їх втручання у політичний процес, що веде до значного переформатування політичного порядку денного. Один з найбільш показових прикладів – роль британської Партія Незалежного Сполученого Королівства в ініціюванні загальнонаціонального референдуму, що призвів до виходу Великобританії з Євросоюзу. У таких явищах представники академічної спільноти бачать свідчення «популістського зараження» (populist contamination) системної політики та системного політичного дискурсу [40]. К. Мудд вважає за можливе говорити про «популістський дух» сучасної епохи (populist Zeitgeist) [33] і пише про те, що популізм (особливо в його праворадикальному варіанті) перетворився на «нормальну патологію західного суспільства (тобто звичайного для цього суспільства явища, існуючого на його політичній периферії та характеризує погляди маргінальних суспільних груп) у якусь «патологічну норму» суспільного світогляду, що лише представляє в більш-менш радикалізованому вигляді ідеї, що поділяються нині широкими верствами населення та частиною політичного мейнстріму» [33].

Поява в останні роки в Європі безлічі нових популістських партій поряд із розширенням електоральної підтримки вже існуючих поставило політичну науку перед необхідністю осмислення причин зміцнення популістського феномену на політичній сцені західного суспільства. Особливу актуальність цієї проблемі надала світова економічна і фінансова криза, що вибухнула минулого десятиліття.

З одного боку, хвиля популізму пробудила асоціацію з періодом Великої Депресії, що викликала різкий сплеск праворадикального популізму на європейському континенті. З іншого боку, нинішня економічна криза надала політологам багатий соціологічний матеріал, що дозволяє перевірити правомірність цих асоціацій. Загальний висновок низки досліджень – «відсутність сьогодні прямих причинно-наслідкових зв'язків між економічними потрясіннями кризового періоду та підйомом популізму» [30, с. 189]. Поряд із прикладами, що виглядають підтвердженням тези про економічний детермінізм популістських тенденцій, існують численні приклади, що спростовують його. Популізм правого штибу процвітає як у країнах, що переживають глибокий економічний спад, і у економічно благополучних країнах. У рівній мірі в ряді країн, незалежно від своїх економічних показників, спостерігається ослаблення позицій деяких ще недавно електорально успішних правопопулістських партій.

Як констатує К. Мудд, при порівнянні результатів, отриманих популістами на виборах у країнах Євросоюзу у докризовий період 2005-2008 рр., з їх результатами на виборах у кризовий період 2009-2013 рр. найбільше звертає на себе увагу «дивовижна відсутність серйозного електорального успіху правих популістів» [33]. Відсутність переконливих свідчень взаємозв'язку між кризовими процесами в економіці та електоральними показниками популістів підтверджується і нещодавно опублікованим масштабним компаративістським дослідженням європейського популізму [14, с. 301]. Узагальнюючи наведені у ньому електоральні дані по 18 країнах у різних регіонах Євросоюзу, координатори дослідження стверджують, що «кореляція між економічними труднощами та зростанням популізму дуже незначна» і що «у період Великої

Рецесії збільшення масової підтримки популізму у Європі становило лише 4,1%». Загалом емпіричні дослідження динаміки електоральних показників європейських популістів у період між виборами, що передували економічній кризі, і їх наступним циклом малюють картину, що істотно відрізняється від тієї, якою характеризувалися часи Великої депресії 1930-х років. Автори, що критично оцінюють концепцію економічної детермінованості популістського підйому, наголошують, що цей процес почався ще до світової економічної кризи (і продовжується, незважаючи на нинішнє економічне оздоровлення європейських країн). В академічному співтоваристві домінує думка про те, що в основі популістського тренду лежить широкий комплекс факторів, серед яких економічний – лише один із багатьох. Загальна причина успіхів популізму – співзвучність його антисистемного пафосу настроям вельми широких соціальних верств, незадоволених суспільно-політичними, соціально-економічними та етнокультурними трансформаціями західного соціуму. При такому баченні рушійних сил популістського підйому саме поняття «криза» набуває широкого сенсу «криза політичної та суспільної системи в цілому» [12, с. 147], а показниками його гостроти виявляються вже не стільки конкретні соціально-економічні індикатори, скільки зростаючі в масах загальні відчуття масштабності змін, що руйнують звичний громадський порядок та соціальні очікування. Визнаючи, що наростання цих відчуттів певною мірою пов'язане з кризовими явищами в економіці, академічна спільнота розглядає сам по собі економічну кризу не як причину розширення популістського початку в європейській політиці, а лише як каталізатор, який посилив роль інших факторів [14, с. 200].

Один із факторів, що широко висвітлюються політичною наукою, як складових цього комплексу, – інституційна криза західної моделі представницької демократії. Е. Лакло, який вважав, що «певний ступінь кризи є необхідною передумовою популізму», наголошував, що саме криза системи представницьких інститутів «лежать в основі будь-якого популістського антиінституційного вибуху» [27, с. 32]. Різноманітні прояви розвитку вже

протягом досить тривалого періоду кризи представницької системи влади породжуються поступовим розмиванням ідейних основ партійного розмежування і з відповідним укоріненням центристського початку європейської політики.

Бельгійська дослідниця Ш. Муфф висуває концепцію виникнення деполітизованої «постполітики», яка пояснює «процвітання популізму вимиванням конфліктності зі сфери системної політики («консенсусна політика без суперників») та відповідним перетворенням популістських партій на єдину політичну силу, що пропонує масам виразні критерії партійної ідентифікації» [32, с. 60].

Все більша ерозія сутнісних відмінностей між головними партіями європейського мейнстріму тягне за собою відчуження мас від системної політики. «Партії мейнстріму стають дедалі ближче один до одного і далі від людей» [6, с. 220]. Це зближення основних масових партій, за якого у громадян існує, як пишуть деякі автори, можливість «міняти тільки уряди, але не політику» [38], «відкрив політичний простір для тих, хто виступає проти політичного істеблішменту аутсайдерів, які стверджують, що тільки вони є виразниками справжніх політичних альтернатив» [12, с. 17]. Іншим фактором, який, на думку багатьох авторів, набув найважливішого значення для посилення популістських тенденцій стала зміна мотивації партійно-політичного вибору широких верств європейського населення. Поряд із мотивами соціально-економічного характеру суттєву, а найчастіше визначальну роль грає сьогодні різномірний комплекс мотивів соціокультурного характеру. Невдоволення громадян західних (в першу чергу черга західноєвропейських країн) процесами руйнування їх культурно-цивілізаційної ідентичності все чіткіше проектується в політичну сферу. Зростаюча культурно-цивілізаційна неоднорідність західного світу породжує в ньому посилення тенденцій, що визначаються відомим словенським культурологом та філософом С. Жижеком як «культуралізація політики» [45, с. 660], тобто. зростання впливу на

політичне життя культурно-цивілізаційних антагонізмів, що доповнюють соціально-класові антагонізми, а в ряді випадків приходять їм на зміну.

Сліпа відданість політичного істеблішменту принципам політкоректності, що зумовила тривале табування проблем етнокультурних протистоянь, що поглиблюються, і його переконаність у безальтернативності політики мультикультуралізму дозволили правим популістам стати єдиними виразниками масових занепокоєнь, що породжуються новими для західного суспільства антагонізмами культурного характеру. В умовах різноманітності соціально-економічних інтересів мас праві популісти артикують «масові скарги» в поняттях культури, а не економіки, перетворивши звернення до «культурних тривог європейців на ефективний загальний знаменник їхньої політичної мобілізації»[14, с. 3].

Тим часом багато політологічних публікацій відзначають як ще більше спільного «знаменника» антисистемної, пропопулістської мобілізації мас їх негативне ставлення до глобалізації. Автори одного з компаративістських досліджень приходять до висновку про те, що підтримка популістських партій є реакцією мас на швидкі та тривожні зміни, що відбулися внаслідок глобалізації, що спричинила собою всеосяжне руйнування традиційного способу життя і розколу суспільство на «тих, що виграли і тих, що програли» [26]. Розвиваючи думку про популізм як «про засіб протесту тих, хто програв від нинішнього модернізаційного процесу», швейцарський політолог Р. Куперус пише: «Популізм, протекціонізм чи «політика відокремлення» можуть розглядатися як реакція страху та невдоволення глобалізацією, денаціоналізацією або детрадиціоналізацією; як бунт проти економічного і культурного лібералізму, є ідеологією сучасних інтерналізованих професійних еліт; як виступ проти універсалістського чи космополітичного глобального села, позбавленого кордонів та відмінностей» [12, с. 55].

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3.

З часу появи перших ознак виникнення популістських тенденцій у політичному житті сучасного Заходу популізм перетворився на одну з відмінних рис загальносвітового політичного ландшафту.

Спираючись на підтримку виборців, що неухильно зростає в останні півтора десятиліття, низка популістських партій збільшила свою вагу в представницьких органах влади, а деякі отримали доступ до виконавчої влади, очоливши уряди або увійшовши до урядових коаліцій. Найбільш значних успіхів у цьому відношенні досягли популістські сили в Центральній та Східній Європі, де популізм став, за оцінкою деяких авторів, деяким «політичним мегатрендом». У той же час існує й низка популістських партій, що залишаються політичними маргіналами, що не впливають на баланс політичних сил у своїх країнах. Тим часом європейський популізм загалом є надзвичайно динамічним явищем.

Посилення популістських політиків, що відбулося у низці європейських країн ще на рубежі минулого і нинішнього століть, в останні роки набуло особливо значного характеру. Популістські партії (переважно ступеня правого спрямування, але також і ліві) все міцніше закріплюються на політичній сцені всіх країн континенту.

Успішність популістської політики виражається не лише у безпосередньому просуванні популістів до важелів влади, а й у тому опосередкованому впливі на політичний процес та суспільно-політичну атмосферу в країнах Заходу. Хоча електоральні успіхи європейських популістських партій дозволили деяким із них увійти до урядових коаліцій, загалом популісти залишаються далекі від прямого впливу на характер національної політики. У той же час вони домагаються все більшого успіху в тиску на системні партії, змушуючи їх не тільки вдаватися до суто зовнішнього запозичення популістської риторики, але й перехоплювати у своїх популістських опонентів та інтегрувати у власну політику суттєві елементи популістських програм.

ВИСНОВКИ.

Наростання популістських тенденцій у суспільно-політичному розвитку західного світу при всьому різноманітті їх масштабів і проявів стає в нинішньому столітті одним із найважливіших напрямів політичних трансформацій. Вони виражаються як у структурних, так і у якісних змінах політичного простору. У Сполучених Штатах, де структура політичного процесу, як і раніше, визначається безумовним домінуванням двох основних партій, можна говорити лише про глибокі якісні зрушення у політичному житті.

Більш складний, різноманітний і багатовимірний характер мають політичні трансформації, що відбуваються у зв'язку зі зміцненням популізму в Європі.

Одним з їх найбільш очевидних проявів стає переформатування структури європейського партійно-політичного ландшафту.

Зростання ролі “популістського чинника” змінює співвідношення сил у політичному процесі європейських країн, ведучи зрештою до розмивання тієї практично незаперечної монополії на політичну владу, яку ще в недавньому минулому мали системні партії традиційного політичного мейнстріму. Вчорашні аутсайдери-популісти стають реальними учасниками партійного протиборства. Реальністю нинішньої розстановки політичних сил у ряді європейських країн виявляється зростаюча фрагментація політичного ландшафту і криза традиційної двопартійної політики.

Помітні зміни спостерігаються і в самому популістському таборі. Істотне посилення позицій лівопопулістських партій та коаліцій, що сталося останнім часом у низці країн, а також поява популізму, позбавленого виразної ідейно-політичної орієнтованості, навели до ускладнення структури “популістського фронту” та втрати монополії правого популізму на антисистемну політику.

Інший аспект трансформацій, що відбуваються, – якісні зрушення у змісті політичного процесу. Популістські партії, що артикулюють без огляду на певні умовності існуючої політкоректності все впевненіше нав'язують партіям системного мейнстріму політичний порядок денний з низки питань, що

хвилюють суспільство – таких як євроінтеграція та її співвідношення з національними інтересами європейців, культурна політика, ставлення до етнічних та релігійних меншин (насамперед мусульманських), імміграційна та соціальна політика тощо.

У більшості європейських країн загальні показники підтримки популістських партій або зберігаються на рівні, досягнутому ними на останніх загальнонаціональних виборах, або продовжують зростати.

Якщо ще в порівняно недавньому минулому епатуючий, кидаючий виклик всім табу загальноприйнятої політкоректності стиль поведінки популістів відштовхував від них багатьох пересічних виборців, то з посиленням громадських розчарувань у політиці системних партій масові уявлення про допустиме і неприпустиме в політиці різко змінилися. Відбулася суттєва радикалізація суспільно-політичних настроїв мас, яка все більшою мірою тягне за собою посилення радикалістського початку у політиці. Загальні зрушення у суспільно-політичному кліматі викликають відповідні зміни у позиціях певної частини системного істеблішменту. Прагнення його представників протистояти впливу від них виборців до популістських опонентів змушує їх не тільки вдаватися до суто зовнішнього запозичення популістської риторики, але й перехоплювати у популістів та інтегрувати у власну політику деякі суттєві елементи запропонованих ними рішень, радикалізуючи цим свої позиції з низки питань.

Іншим, дедалі помітнішим проявом політичних трансформацій, стає певне вихолощення ліберального компонента демократичної моделі політичного устрою. Сьогоднішні політичні реалії всі виразніше виявляють, що ліберально-демократичний консенсус, що став однією з найважливіших складових центристської політики, що об'єднує політичний істеблішмент і розмиває сутнісні відмінності між його представниками, зрештою, обертається їх байдужістю до волі значній частині виборців. На цьому фоні активізація радикалістських, антиліберальних за своєю суттю тенденцій у політиці,

основними виразниками яких є популісти, сприймається певною частиною європейців як свідчення появи вони реальних політичних альтернатив.

У світлі цих тенденцій, що все більше розривають вчора ще здавалося непорушну єдність демократії та політичного лібералізму, зростає актуальність питання про перспективи змін, що відбуваються. Нинішня перебудова західного партійно-політичного простору далека від завершення, і її остаточні наслідки виглядають сьогодні досить туманними. Разом з тим видається, що нинішні політичні трансформації вимагають від політології вирішення досить складної з аналітичної точки зору проблеми розмежування популістських і системних політичних сил. В даний час ця проблема вирішується, як правило, шляхом досить прямолінійного протиставлення традиційного системного істеблішменту антисистемним партіям і рухам, що кидають йому виклик. Однак в умовах, з одного боку, неухильної демаргіналізації популістських сил, що веде в ряді випадків до їх перетворення на частину системного мейнстріму, а з іншого – радикалізації системної політики, подібна практика не сприяє розумінню сутності партійно-політичних змін у західному світі.

Особливого значення ця проблема має ряд країн «нової Європи». У цьому регіоні, де півстоліття посткомуністичного розвитку не привели до утворення стійких партійно-політичних структур, аналогічних західноєвропейським, має місце скоріше не переформатування під тиском популізму політичного простору, що склався, як це відбувається у Західній Європі, а формування системної політики під знаком домінування у процесі популістського начала. В результаті у значній частині регіону популістські сили або опиняються сьогодні при владі (Угорщина, Словаччина), або стають найважливішим елементом партійно-політичного ландшафту (Сербія, Чехія, Естонія).

Значну актуальність уточнення співвідношення популізму та системної політики набуває у світлі нинішніх зрушень і на політичній сцені США. Далека ця проблема від вирішення також і в деяких країнах «старої Європи» (Греція, Норвегія, Фінляндія), у яких спочатку «антисистемні» популістські партії,

домігшись участі у структурах влади, де-факто стали частиною політичного істеблішменту.

Здається, те, що сьогодні, коли зміцнення позицій популістських сил дозволяє низці їхніх представників боротися за домінування на політичній сцені своїх країн, головним сенсом існування популізму у західному світі стає вже не так заперечення системної політики, як формування та затвердження її нових параметрів. І це, по суті, ставить на порядок денний питання про вироблення нового політологічного вокабуляра, необхідного для більш адекватної характеристики нинішніх тенденцій політичних зрушень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дем'яненко М. Морально-етичний аспект популізму. URL: <http://naukajournal.org/index.php/Paradigm/article/view/480> (Дата звернення 27.04.2017)
2. Новакова О. В., Тренд популізму у сучасному політичному процесі // *Вісник Дніпропетровського університету*. 2017. № 1. С. 137-145
3. Щербак С. І. Популізм з погляду політичної філософії // *Філософська думка*. 2020. № 3. С. 61–78.
4. Abts K., Rummens S. Populism versus Democracy // *Political Studies*. 2007. Vol. 55. No. 2. P. 405-424.
5. Agh A. Increasing Europopulism as a Megatrend in East-Central Europe // *Baltic Journal of Political Science*. 2016. No. 5. P. 21-39.
6. Albertazzi D., McDonnell D. Conclusion: Populism and Twenty-First Century Western Democracy. *Twenty-First Century Populism: The Spectre of Western European Democracy*. Ed. by D. Albertazzi, D. McDonnell. N.Y.: Palgrave Macmillan. 2008. P. 217-224.
7. Arditì B. Populism as an Internal Periphery of Democratic Politics. –Populism and the Mirror of Democracy. Ed. by F. Panizza. London, New York: Verso. 2005. P. 72-98.
8. Aytaç S., Öniş Z. Varieties of Populism in a Changing Global Context: The Divergent Paths of Erdogan and Kirchnerismo. – *Comparative Politics*. 2014. Vol. 47. No. 1. P. 41-59.
9. Carvalho J. *Impact of Extreme Right Parties on Immigration Policy*. London: Routledge. 2013. 272 p.
10. Cheeseman N., Larmer M. Ethnopolitism in Africa: Opposition Mobilization in Diverse and Unequal Societies. – *Democratization*. 2015. Vol. 22. No. 1. P. 22-50. URL: [https:// doi.org/10.1080/13510347.2013.809065](https://doi.org/10.1080/13510347.2013.809065)
11. Chopin Th. The «Populist Moment»: Towards a “Post-Liberal” Europe? *Foundation Robert Schuman. Policy Paper* 2016. No. 414. 8 p.

12. Cuperus R.. Populism Against Globalization: A New European Revolt. – Buonfino A. et al. Rethinking Immigration and Integration: A new Centre-Left Agenda. London. 2007. P. 147-165.
13. Curan G. Mainstreaming Populist Discourse: Race-Conscious Legacy of New Populist Parties in Australia and Italy. – Patterns of Prejudice. 2004. Vol. 38. No. 1. P. 37-55. URL:: <https://doi.org/10.1080/0031322032000185578> de
14. Democracy on the Edge. Populism and Protest. 2015., London: The Economist Intelligence Unit. 58 p. European Populism in the Shadow of the Great Recession. Ed. by H. Kriesi, T. Pappas. Colchester: ECPR Press. 2015. 394 p.
15. Fukuyama F. American Political Decay or Renewal? Foreign Affairs. 2016. Vol. 95. No. 4. P. 58-68.
16. Gamble A. The Free Economy a. the Strong State: The Polit. of Thatcherism. L., etc.: 1988. 263p.
17. Godwin L. The Populist Moment: A Short History of the Agrarian Revolt in America. N.Y., 1978. P.192-193
18. Hadiz V. Islamic Populism in Indonesia and the Middle East. Cambridge, UK: Cambridge Univ. Press. 2016. 203 p. URL:: <https://doi.org/10.1017/CBO9781316402382>
19. Han K. The Impact of Radical Right-Wing Parties on the Positions of Mainstream Parties Regarding Multiculturalism. – West European Politics. 2015. Vol. 38. No. 3. P. 557-576. URL:: <https://doi.org/10.1080/01402382.2014.981448>
20. Hicks J. D. The Populist Revolt: A History of the Farmers Alliance and the People's Party. Minneapolis, 1931. P.407
21. Hofstadter R. The Age of Reform. From Bryan to FDR. N.Y., 1955. P.4-5,61
22. Ignazi P.. Extreme Right Parties in Western Europe. New York: Oxford University Press. 2003. 272 p.
23. Inglehart R., Norris P. Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash. Faculty Research Working Paper, RWP16-026. Harvard Kennedy School of Government. 2016. 53 p.

24. Judis J. *The Populist Explosion: How the Great Recession Transformed American and European Politics*. Columbia Global Reports. 2016. 184 p.
25. Kessel St. *Populist Parties in Europe: Agents of Discontent?* Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan. 2015. 239 p.
26. Kriesi H. *The Populist Challenge*. *West European Politics*. 2014. Vol. 37. No. 2. P. 361-378. URL: <https://doi.org/10.1080/01402382.2014.887879>
27. Laclau E. *Populism: What's in a Name? Populism and the Mirror of Democracy* / ed. by F. Panizza. London and New York: Verso. 2005. P. 32–49.
28. Luty, T. *Populism and the crisis of intellectuals*. 2019. URL: <https://hromadske.ua/posts/populizm-i-kriza-intelektualiv-2019>
29. Mietzner M. *Reinventing Asian Populism. Jokowi's Rise, Democracy, and Political Contestation in Indonesia*. *Policy Studies*. No. 72. Honolulu, Hawai'i. 2015. 91 p.
30. Moffitt B. *Global Rise of Populism: Performance, Political Style, and Representation*. Stanford, Calif.: Stanford University Press. 2016. 248 p.
31. Moffitt B., Tormey S. *Rethinking Populism: Politics, Mediatisation and Political Style*. *Political Studies*. 2014. Vol. 62. No. 2. P. 381–397
32. Mouffe Ch. *The “End of Politics” and the Challenge of Right-Wing Populism*. *Populism and the Mirror of Democracy*. Ed. by F. Panizza. London, New York: Verso. 2005. P. 50-72.
33. Mudde C. *Fighting the System? Populist Radical Right Parties and Party System Change*. *Party Politics*. 2014. Vol. 20. No. 2. P. 217-226. URL: <https://doi.org/10.1177/1354068813519968>
34. Mudde C., Kaltwasser Cr. *Populism in Europe and Americas: The Threat or Corrective for Democracy?* 2012. Ed. by Cambridge: Cambridge University Press. 274 p.
35. Norris P.. *Radical Right: Voters and Parties in the Electoral Market*. N.Y.: Cambridge University Press. 2005. 366 p.

- 36.Painter A. Democratic Stress, the Populist Signal and Extremist Threat: A Call for a New Mainstream Statecraft and Contact Democracy. London: Policy Network. 2013. 56 p.
- 37.Panizza F. Introduction: Populism and the Mirror of Democracy. *Populism and the Mirror of Democracy*. Ed. by F. Panizza. London, New York: Verso. 2005. P. 1-31.
- 38.Pappas T. Modern Populism: Research Advances, Conceptual and Methodological Pitfalls and Minimal Definition. *Oxford Research Encyclopedias. Politics*. Oxford University Press. 2015. URL: <http://politics.oxfordre.com/view/10.1093/acrefore/9780190228637.001.0001/acrefore-9780190228637-e-17> (accessed 06.06.2017).
- 39.Pappas T., Kriesi H.. Populism and Crisis: A Fuzzy Relationship. *European Populism in the Shadow of the Great Recession*. Ed. by H. Kriesi, T. Pappas. Colchester: ECPR Press. 2015. P. 303-325.
- 40.Rydgren J. Is Extreme Right-Wing Populism Contagious? Explaining the Emergence of a New Party Family. *European Journal of Political Research*. 2005. Vol. 44. P. 413-437. URL <https://doi.org/10.1111/j.1475-6765.2005.00233.x>
- 41.Schumacher G., van Kersbergen K. Do Mainstream Parties Adopt to the Welfare Chauvinism of Populist Parties? *Party Politics*. 2016. Vol. 22. No. 3. P. 300-312. URL: <https://doi.org/10.1177/1354068814549345>
- 42.Seats by political group and country: 2019–2024. European Parliament. URL: <https://europarl.europa.eu/election-results-2019/en/seats-political-group-country/2019-2024/> (accessed 18 July 2020).
- 43.Thompson M. Populism and the Revival of Reform: Competing Political Narratives in the Philippines. *Contemporary Southeast Asia*. 2010. Vol. 32. No. 1. P. 1-28. URL: <https://doi.org/10.1355/CS32-1A>
- 44.Zakaria F. Populism on the March. *Foreign Affairs*. 2016. Vol. 95. No. 6. P. 9-15
- 45.Žižek, S. Tolerance as an Ideological Category // *Critical Inquiry*. 2008, Summer. Vol. 34. No 4. P. 660–682.